

Manipulation – ny strategi för skattelagstiftaren?¹

Peter Wahlgren

I Inledning

Människors beteende kan styras. En sätt att göra det är genom manipulation, dvs. utan att den påverkade uppfattar det. Manipulation uppfattas ofta som något negativt men metoderna är generella, de kan också användas för goda syften, bland annat för att minimera risker och undvika olyckor. Manipulation är därmed också intressant att studera ur ett lagstiftningsperspektiv.

Mycket kan påverkas med hög grad av förutsebarhet. Detta gäller såväl grupp beteende som individers agerande, och manipulation kan handla om de mest skilda saker. Kunskapen har i olika sammanhang utvecklats till genomtänkta strategier. Ansträngningar att styra människors beteende återspeglas exempelvis regelmässigt i hur varor exponeras i butiker och i trafikplanering.

Manipulation fungerar eftersom vi ofta använder information vi tar del av på ett omedvetet sätt, och detta trots att de flesta av oss betraktar sig som reflekterande beslutsfattare.

Alla individer kan naturligtvis inte påverkas i alla situationer. Åtskilliga av oss gör medvetna val och planerar noga, eller, åtminstone, tror oss göra det...

1. Artikelnen är en reviderad och utökad version av en text ursprungligen publicerad i Henrichsen, C., Rytter, J. E., Rønsholt, S. *Ret, informatik og samfund: Festskrift til Peter Blume*, København. Jurist og Økonomforbundets Forlag, 2010 s. 145–153.

2 Exempel på manipulation

Människors beteende kan påverkas på många sätt. Miljö, information och sociala komponenter kan utformas så att nästan alla agerar förutsebart. Mycket handlar om att skapa situationsbetingade valmöjligheter. Detta används i utformningen av miljöer och i realiteten genom att våra val fysiskt begränsas. En vägkorsning som utrustas med en rondell utesluter möjligheten att korsa en annan väg men styrningen kan vara mer subtil.²

I livsmedelsbutiker placeras varor som efterfrågas mest frekvent längst in i butiken, så att kunden på väg till och från dessa exponeras för så många produkter som möjligt, och liknande ”arkitekturer för val” förekommer på nästan alla områden.³ Det kan handla om att utforma byggnader och offentliga miljöer för att åstadkomma effektiv kommunikation, uppnå säkerhet eller underlätta handel. Insikter om relativt förutsebara beteenden, som baseras på kunskap om våra kognitiva och psykologiska förutsättningar, används också för att designa webbsidor, arbetsplatser, förarmiljöer och en rad andra företeelser.

Dold påverkan kan åstadkommas genom att flera vid första påseende likvärdiga valmöjligheter presenteras, men genom att något av dem utformas så att det ändå föredras av nästan alla. Skillnaderna kan vara så små att de är nära nog omöjliga att upptäcka, i offentliga byggnader kan det handla om att vissa dörröppningar eller trappor är något bredare än andra, små avvikelser i ljussättningen eller ljudeffekter.

Företeelsen är ringa uppmärksammas men förekommer även i lagstiftningssammanhang. I rättsvetenskapen talas ibland om prokrustesregler, dvs. regler för vissa handlingsalternativ som visserligen är möjliga men ändå resulterar i att nära nog alla väljer en annan, av lagstiftaren prioriterad väg.⁴ Exempel är de regler som under lång

2. Forschungszentrum der Bundesrepublik Deutschland für Luft- und Raumfahrt, ”www.dlr.de/ts/en/desktopdefault.aspx/tabid-1237/5441_read-7889/”. ”The research about traffic control covers the control and management of road traffic. Solutions for the integration, shaping and evaluation of road traffic data are developed and evaluated as well as strategies for the manipulation of traffic” [Kursivering tillagd].

3. Se om begreppet ”Architecture of Choice” t.ex. Jones, Bryan D. *Politics and the architecture of choice: bounded rationality and governance*, Chicago, University of Chicago Press, 2001 och Thaler, Richard, Sunstein, Cass, *Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness*, Penguin, 2009.

4. Begreppet prokrustesregler betecknar att någon eller något drastiskt anpassas till det som regelgivaren önskar. *Prokrustes* förekommer i den grekiska mytologin och

tid reglerat privatimport av varor som lagstiftaren av alkoholpolitiska, skatte- eller säkerhetsskäl haft intresse av att minimera. Det manipulativa ligger i att vissa möjligheter görs mer komplicerade än vad som är nödvändigt eller genom att prioriterade alternativ beskrivs som mer attraktiva än vad de i realiteten är, något som kan vara omöjligt att genomsåda utan djupare analys, vilket de flesta inte har tid eller resurser att genomföra.

Ett mer subtilt sätt att påverka människor är att skapa illusioner. Ett exempel från trafikens område är framkallandet av känslor genom optiska fenomen. Om man med jämna mellanrum målar tvärgående streck över eller vid sidan av en väg bana kommer trafikanterna att relatera sin hastighet till den frekvens med vilken fordonet passerar strecken. Strecken behöver inte vara upphöjda för att skapa vibrationer i fordonet, synintrycket är fullt tillräckligt för att skapa en känsla av rytm. Den känslan kan sedan manipuleras. Om man vill få förare att sänka hastigheten, t.ex. inför en skarp kurva, kan detta ske genom att successivt minska avstånden mellan strecken. Föraren upplever att hastigheten ökar och anpassar mer eller mindre omedvetet hastigheten i takt med att fler streck passerar per tidsenhet.⁵ En liknande ansats är att utnyttja ljus och skuggfenomen för att ge intryck av att vägar är utrustade med fartgupp.⁶

Den mest betydelsefulla formen av manipulation är att använda desinformation. När det gäller kommunikation och spridande av information finns ett spektrum av bedrägliga åtgärder, från användning av rena osanningar till subtil vinkling av budskapen, eller genom att olika grupper ges olika information. Denna typ av manipulation kan förekomma i alla situationer där avsändaren behärskar mediet eller där någon kan inträda som intermediär, dvs. förmedlare av budskap. Ofta kritiserat är mediernas beskrivning av olika företeelser.⁷

använde en säng för att stympta och förvrida sina gäster till dess de passade in i sängen. Om de var för långa högg han av deras ben, och om de var för korta sträckte han ut dem.

5. Rondeaux, Candace, *An Optical Illusion Might Slow Drivers*, Washington Post 2006-05-04.

6. Moore, Matthew, *Optical illusions used as virtual speed humps: Optical illusions are to be painted onto city streets in the United States in an effort to slow traffic*, Telegraph 2008-06-17 ”www.telegraph.co.uk/news/newstopping/howaboutthat/2146818/Optical-illusions-used-as-virtual-speed-humps.html”.

7. Se t.ex. Olsson, Anders R. *Lögn, förbannad lögn och journalistik*, Natur och kultur, Stockholm 2006.

Diskussionerna handlar om att såväl val av nyhetsobjekt som sätten att rapportera kan gränsa mot vad som är oacceptabelt. Varianterna är otaliga, vid sidan av rena lögnar kan budskap förvanskas genom att vissa omständigheter utesluts, genom missvisande rubriksättning, genom illustration med hjälp av bilder som ger vilseledande associationer, genom spridning av obevisade eller svårkontrollerade fakta, etc.

Manipulation med hjälp av informationskontroll är verksam på gruppbasis och beroende på kontext beskrivs åtgärderna ibland som propaganda, censur eller lobbying. Om detta finns avsevärt skrivet och utvecklingen är på inget vis avstannande. Inte minst spridningen av IT-baserade medier gör dessa metoder mycket effektiva. På senare tid har webbaserade sociala medier visat att starka reaktioner omfattande tusentals människor kan initieras genom relativt små åtgärder⁸ och samtidigt görs flera försök att kontrollera informationsflödet via internet, något som även sker genom statlig inblandning och i några fall med hjälp av lagstiftning.⁹

Manipulation av information kan också användas för att förändra människors attityder till lagstiftningen och även påverka benägenheten att försöka kringgå lagen. Ett skatterättsligt experiment från mitten av 1990-talet illustrerar. I deklARATIONSTID fick ca 47 000 skattskyldiga i den amerikanska delstaten Minnesota olika budskap från skattemyndigheten. Slumpmässigt utvalda fick antingen

1. information om att de kunde få utökad hjälp från skattemyndigheten att deklarerat
2. reviderade deklARATIONSBANKETTER för att detaljera sina uppgifter
3. förklarande brev som framhöll skattesystemets rättvisa och som underströk att uppfattningen att många skattefuskar är felaktig
4. uppgift om att just deras deklARATIONER skulle komma att granskas nog.

8. Se t.ex. Seife, Charles, *Virtual Unreality: Just because the Internet told you, How do you know it's true?* Viking Adult 2014, om bl.a. den syrianska bloggaren Amina Arraf (påhittad av en man i Skottland) vars texter återkommande refererades till av CNN, New York Times m.fl.

9. Se t.ex. Lyons, Daniel, *Taking Down China's 'Great Firewall' Why Google's stand is a public-relations win and a solid blow to Beijing's policy of censorship*, Newsweek 2010-01-14 "www.newsweek.com/id/230820" och Olsson, Anders R, *Lagreglera censur på nätet*, SvD 21 april 2010-04-21 s. 5 "www.svd.se/opinion/brannpunkt/lagreglera-censur-pa-natet_4594273.svd".

De senare inlämnade deklARATIONERNA jämfördes därefter med föregående års deklARATIONER och med kontrollgrupper. Resultatet visade att benägenheten att undanhålla inkomster kan påverkas genom det sätt på vilket information lämnas till de skattskyldiga.¹⁰

Studien har tolkats som ett uttryck för att människor tenderar att agera som de uppfattar att majoriteten handlar. Om man önskar påverka laglydnaden positivt så ska man således i samhällsinformationen framhålla att nästan alla följer lagen (experimentets alternativ 3 gav störst ökning av skatteinkomsterna).¹¹ Budskap om att laglydnaden är dålig och information om att myndigheterna kommer att satsa mer resurser på kontrollåtgärder ger på motsvarande vis intryck av att nästan alla fuskar, vilket i sin tur kan minska benägenheten att följa reglerna eftersom de skattskyldiga tolkar det som att regelobstruktion är i enlighet med accepterade sociala normer.

Manipulation av information behöver inte vara skriftlig. Kring desinformation finns en rik tradition av fantasifulle insatser, inte minst i militära sammanhang för att vilseleda motståndaren.¹² Alternativa former kan även utnyttjas för att förbättra regelåttlydnaden i rättsliga sammanhang. Relativt frekvent används detta för att ge intryck av kontroll och uppnå ökad säkerhet. Vid vägarbeten har utrangerade men i övrigt autentiska och lätt igenkännbara målade polisbilar använts som rekvisita för att få passerande fordonsförare att följa hastighetsbegränsningar. En annan ansats är att kombinera kameror för hastighetsövervakning med attrapper¹³ och när det gäl-

10. Coleman, Stephen, *The Minnesota Income Tax Compliance Experiment State Tax Results*, Minnesota Department of Revenue 1996.

11. Thaler, Richard, Sunstein, Cass, *Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness*, Penguin Books, London, ..., 2009, s. 72. "Apparently some taxpayers are more likely to violate the law because of a misperception – plausibly based on the availability of media or other accounts of cheaters – that the level of compliance is pretty low. When informed that the actual compliance level is high, they become less likely to cheat."

12. Se t.ex. Knightly, Phillip, *Krigets första offer är sanningen: krigskorrespondenten som hjälte och mytskapare*, Ordfront, Stockholm 2004 (Originalutgåva *The first casualty. The war correspondent as hero and mythmaker from the Crimea to Kosovo*, 1975, updated 2003) och Tubin, Eino, *Besegra utan strid: den psykologiska krigsföringens historia*, Santerus förlag, Stockholm 2007.

13. Harvey, Ellie, "Dummy cops' act the part to put brakes on real speeding drivers", *The Sydney Morning Herald* 2010-01-12. "Dummy cops" in decommissioned police cars have been sitting by highways in an attempt to deter motorists from speeding." www.smh.com.au/national/dummy-cops-act-the-part-to-put-brakes-on-real-spe-

ler brottsbekämpning finns en hel rad åtgärder som kan användas för att påverka det offentliga rummet. Sådana strategier kan rymma allt från att rent fysiskt begränsa möjligheterna att begå brott till att subtilt ge intryck av att kontrollen är större än vad den är eller genom att på olika sätt antyda vilka handlingsalternativ som är oönskade respektive rekommenderade.

Andra åtgärder för att påverka beteende med hjälp av information är att tydliggöra långsiktiga eller ofta förträngda effekter av oönskade beteenden. Illustrationer är de stora affischer som för ett antal år sedan sattes upp vid tyska motorvägar avbildande till synes uthungrade gamar övervakande körbanorna, bildbaserade antirök-kampanjer på cigarettförpackningar eller i reklamfilmsformat presenterade dystopier om långsiktiga effekter av tolerant drogpolicy, miljöpåverkan, klimatförändringar etc.

Av speciellt intresse i detta sammanhang är diskussionerna om det svenska skatteverkets breda utbud av information i alla avseenden är fullständigt, motsägelsefritt och korrekt.¹⁴ Skattelagstiftningen kompletteras av en stor mängd information av blandad karaktär, bland annat skatteverkets handledningar, regler, ställningstaganden, skrivelser, remissvar och nyheter. Kategorin regler och ställningstaganden sönderfaller i sin tur i allmänna råd, föreskrifter, meddelanden, rättsfall, skatteavtal, och skatteupplägg. Till detta kan läggas att det på Skatteverkets webbplats går att finna cirka 1 000 broschyrer, blanketter med förklarande information och webbaserade informationstexter. Att materialet kan innehålla felaktigheter och ge intryck av att rättsläget är ett annat än vad som faktiskt är fallet påvisades tidigt.¹⁵ I några fall har sådana felaktigheter också varit till nackdel för de skattskyldiga.

De inslag i referattexten som egentligen uttrycker RSV:s egna synpunkter, är ägnade att vilseleda läsaren... Läsaren förmedlas intrycket att det som

eding-drivers20100111-m2rx.html”. Se även om olika typer av trafiklugnande åtgärder, inkluderande användning av riktiga poliskameror och attrapper, Friberg, Fredrik, *Lugnare arbete på väg: Internationell utblick för säkrare vägarbeten med inriktning mot olycksanalys och nya metoder för trafiksäkra hastigheter*, Vägverket 2007:26, 2 u.

14. Skatteverket, rättsinformation ”www.skatteverket.se/rattsinformation.4.18e1b10334ebe8b c800022.html”.

15. Pahlsson, Robert, *Riksskatteverkets rekommendationer allmänna råd och andra uttalanden på skatteområdet*,ustus förlag, Uppsala 1995, (Skrifter från Juridiska fakulteten i Uppsala nr 47) s 379: ”I samtliga [undersökta] produkter förekommer det i större eller mindre omfattning att RSV:s [skatteverkets] egna synpunkter i tolkningsfrågor vävts in i referattextens beskrivning av gällande rätt.”

egentligen är en åsikt i en lagtolkningsfråga, författad av RSV-tjänstemän, i själva verket utgör okontroversiell gällande rätt.¹⁶

Bakgrunden till diskrepanserna behöver naturligtvis inte vara att materialet manipulerats av övernitiska tjänstemän på Skatteverket, eller att skattelagarna medvetet gjorts svårbegripligare än vad som är motiverat.¹⁷ Mer sannolikt är kanske att misstag begåtts under redigeringsarbetet eller att rekommendationer och regler sammanblandats på ett omedvetet sätt. Exempelen visar likafullt att uppfattningen om att rättsreglernas innehåll, och därmed den faktiska implementeringen kan påverkas, medvetet eller omedvetet.

Beroende på rättsområde är möjligheterna att upptäcka betydelseförskjutningar eller förvanskningar mer eller mindre goda. Skattelagstiftningen är i detta avseende ett högriskområde. Förhållandet att den praktiska implementeringen av lagreglerna blir allt mer beroende av datorprogram innebär att utrymmet för dolda betydelseförskjutningar växer.¹⁸ Att kontrollera att komplexa lagregler blivit korrekt översatta till programkod är i många situationer omöjligt utan tillgång till avsevärda resurser.

3 Frågor för rättsvetenskapen

De angivna exemplen visar att manipulation kan ha, och i viss mån redan har en funktion i rättsliga sammanhang. Tydligt att därtill att insikter om hur manipulativa åtgärder kan användas på många områden är relativt god och att det i flera sammanhang pågår intensivt arbete med att vidareutveckla kunskapen.¹⁹ Det är heller ingen tvekan om att kunskap om socialpsykologiska mekanismer rörande grupp beteende är intressant för den som önskar påverka människors beteende och attityder till lagstiftningen.

16. Pålsson a.a. s. 379.

17. Se dock för en mer skeptisk uppfattning, Danelius, Hans: *En lagrådsledamots tankar om lagstiftningen*, SvJT 2004 s. 31: ”Det finns nog också en benägenhet hos somliga att göra skattelagstiftning till ett exklusivt revir för en liten grupp invigda. Resultatet har i vart fall blivit att det ofta är omöjligt även för välutbildade jurister – och ännu mera för den icke rättsbildade allmänheten – att genom läsnig av lagen ta reda på vilka skatteregler som gäller.”

18. Jfr artikeln *Skattelagars representationer* i denna volym.

19. Se t.ex. Fexius, Henrik, *När du gör som jag vill: en bok om påverkan*, Forum, Stockholm 2008.

En betydelsefull observation är samtidigt att dold styrning av människor är ett kraftfullt redskap som kan användas för olika syften och att många avarter har utvecklats, inte minst i totalitära regimer. Angeläget är därför att diskutera i vilken mån, om ens i några fall, manipulation bör få användas för att förbättra lagstiftningens rationalitet, minska brottslighet eller annat, och i vilken utsträckning manipulativa åtgärder bör regleras. Centralt är således om samhället bör få använda dolda budskap och utnyttja utstuderade psykologiska rön för att åstadkomma lagenligt beteende. Finns det med andra ord utrymme för vad som kan betecknas som juridisk manipulation, och, om så är fallet, i vilka situationer kan det rättfärdigas? Vilka etiska och moraliska aspekter måste beaktas och hur bör man hantera dem?

Flera argument kan anföras för att juridisk manipulation bör tillåtas eller till och med ges en framträdande roll i rättsliga sammanhang. Politikens syfte är att utöva inflytande och i en demokrati är lagstiftning ibland det enda tillgängliga redskapet för att nå resultat. Om implementeringen och effekterna av lagarna med hjälp av manipulation kan bli effektivare så går det därför att hävda att detta är av godo, i vart fall så länge de positiva effekterna är större än de negativa konsekvenserna. Betydelsefullt är också att manipulation, jämfört med konventionell övervakning eller administrativ myndighetsutövning, ofta är operativt verkande, autonoma processer som kan vara mycket kostnadseffektiva.

För att återvända till exemplet med skattelagarna går det, vid sidan av det uppenbara motivet att öka skatteinkomsterna, att ange en rad syften som kan antas kunna dra nytta av manipulativa metoder. Relativt okontroversiella insatser torde exempelvis kunna förbättra effektiviteten i handläggningen, öka tilliten till systemet, minska riskerna för missförstånd och minimera antalet skatteprocesser.

Mot juridisk manipulation kan å andra sidan flera invändningar resas. Manipulation kan uppfattas som ett uttryck för en oetisk människosyn. Att i det fördolda påverka människors beteende bryter mot fundamentala principer om hur ett öppet samhälle bör fungera. I en demokrati bör myndighetsmekanismerna vara transparenta, den politiska debatten vara öppen och jämlika diskussioner ha en central plats. För individen kan manipulation uppfattas som mycket obehagligt. Att utsättas för dold påverkan kan upplevas som en inskränkning av ens naturliga rätt att fatta självständiga beslut. Manipulation är en form av integritetskränkning och det finns många paralleller till olika

former av dubiös påverkan. Historien rymmer otaliga avskräckande fall med försök att utöva inflytande och styra människors agerande genom propaganda, censur, indoktrinering, hjärntvätt, och användning av mer eller mindre subtila hot.²⁰ En rimlig utgångspunkt är därför att av lagstiftaren sanktionerad juridisk manipulation överhuvudtaget inte bör förekomma.

Ett alltför dogmatiskt ställningstagande mot alla former av manipulation kan emellertid också kritiseras. I vissa situationer är det uppenbart att manipulation är ett ytterst verkningsfullt sätt att nå resultat som annars inte är möjliga, samtidigt som den integritetskränkning som manipulationen medför framstår som betydelslös, som t.ex. vid utnyttjandet av optiska illusioner i och kring vägbanor som beskrivits ovan. Att inte använda sådana metoder och att avstå från att öka kunskap om hur sådana styrmedel kan vidareutvecklas framstår även det som ett oetiskt förhållningssätt. I strävanden att rädda liv, undvika mänskligt lidande, minimera vårdkostnader i samband med trafikolyckor och liknande är det befogat att vända på alla stenar för att hitta effektiva lösningar. Påpekas bör även att manipulation verkar proaktivt och att traditionell, reaktivt verkande juridik i form av straff och skadestånd också har negativa effekter. Men var går gränsen och i vilka situationer helgar ändamålet medlen? Är minskad miljöpåverkan, ökad elsäkerhet, förbättrad livsmedelshantering, kamp mot terrorism, ökade statliga skatteinkomster eller strävanden att minimera fildelning på internet syften som rättfärdigar dold påverkan av människors val?

Det faktum att manipulation kan ta sig oräkneliga uttryck innebär att frågan om dess berättigande som komponent i lagstiftningsarbetet inte kan besvaras med ett enkelt ja eller nej. Svaret är att det beror på.

Att de mest ingripande formerna av manipulation bör vara uteslutna är självklart. Att ändra människors beteende genom att drastiskt beskära handlingsalternativ, använda droger eller hypnos för att

20. Se för historiska illustrationer, t.ex. Sargant, William, *Kampen om själarna: omvändelsens och hjärntvättens fysiologi*, Natur och kultur, Stockholm 1958 (original *Battle for the mind*) och Rogge, O John, *Hjärntvätt och bekännelser: Historia och metoder från inkvisitionen till Moskva och Mao Tse-tung*, Natur och kultur, Stockholm 1960 (original *Why men confess*, 1958).

åstadkomma regelåtlydnad eller genomdriva politiska visioner ligger långt från vad de flesta uppfattar som acceptabelt.²¹ Något som historiskt sett dock inte har uteslutit att politiska motståndare eller olikänkande spärrats in eller förklarats otillräkneliga med hänvisning till psykiska problem eller under åberopande av att de korruperats eller fördärvats av otillbörligt kulturellt, religiöst eller omoraliskt inflytande. Något som alltid förekommit är också åtgärder för att kontrollera informationsflödet, genom direkt censur eller med hjälp av andra utstuderade åtgärder.

Samtidigt går det att argumentera för att manipulation i samband med lagstiftning kan ges ett visst utrymme, för att effekterna är goda och för att de eventuella integritetskränkningar som uppkommer är försumbara. Till bilden hör att många åtgärder som redan nu används innehåller manipulativa inslag utan att vi egentligen tänker på det, just på grund av att de är dolda eller förbisedda komponenter. På individplanet är det tveklöst också så att den som har stor social kompetens intuitivt kan ha utvecklat avsevärd kunskap om hur omgivningen kan påverkas på ett subtilt sätt. Juridisk metod sägs ibland vara liktydigt med konsten att övertyga, och i en sådan process finns utrymme för olika inslag. Ostridigt är också att manipulativa åtgärder kan vara operativt effektiva och kraftfulla politiska redskap. De möjliga negativa konsekvenser som kan uppkomma i form av tappad legitimitet på grund av moraliska och etiska förlöpningsningar är dock betydande. Försök till manipulation och begränsning av valmöjligheter kan uppfattas som mycket kontroversiellt.²² Området är fyllt med fallgropar och möjligheterna till missbruk innebär att kunskapen om detta bör utvecklas på ett eftertänksamt och kritiskt sätt. Alternativen bör diskuteras.

21. Beträffande hypnos finns en regel på hälso- och sjukvårdens område, lag (1998:531) om yrkesverksamhet på hälso- och sjukvårdens område 4 kap. 2 § 3 p., om visst förbud att använda hypnos vid undersökning eller behandling. Se vidare om etiska regler samt om möjligheterna att använda andra lagstadganden rörande hypnos, Hypnosföreningen, *Lagstiftning som reglerar användande av hypnos* ”www.hypnosforeningen.se/etiklagstiftning.htm”.

22. Se t.ex. Dahl, Svend, Rankka, Maria, *Lägg ner alla lobbande myndigheter*, SvD 2010-04-16 s. 5. ”www.svd.se/opinion/brannpunkt/lagg-ner-alla-lobbande-myndigheter_4573467.svd”. Jfr Nylin, Sylvia, *Tydlig information stärker individens möjligheter*, SvD 2010-04-21 s. 5 ”www.svd.se/opinion/brannpunkt/tydlig-information-starker-individens-mojligheter_4594271.svd”.

4 Slutsats

En inledande skiss av juridisk manipulation visar att ämnet bör undersökas vidare. En samlad rättsvetenskaplig ansats saknas och även om utgångspunkten är att juridisk manipulation aldrig kan sanktioneras bör insikterna om hur manipulativa mekanismer fungerar förbättras. Rättsväsendet bör ha god kunskap om hur olika dolda påverkansmedel ser ut och hur de fungerar, inte minst för att upptäcka manipulativa åtgärder och för att förstå hur dessa företeelser bör regleras. Kanske är det också så att manipulativa inslag kan användas för goda syften, eller till och med vidareutvecklas för att ingå i lagstiftningsarsenalen, men även i de fallen behövs mer kunskap, för att kunna skilja mellan bra och dåliga, respektive acceptabla och oacceptabla åtgärder. Juridisk manipulation är ett viktigt men tämligen outforskat område som bör ägnas större uppmärksamhet.

